

Memupuk perpaduan di Malaysia: Unsur-unsur penyatuan di sebalik imbuhan bahasa Iban Sarawak purba

Rahim Aman¹, Muhammad Nur Latif², Shahidi A. H.¹

¹Pusat Pengajian Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, ²Fakultas Sastra, Universitas Hasanuddin, Indonesia

Correspondence: Rahim Aman (email: tuntas@ukm.edu.my)

Abstrak

Kajian sistem pengimbuhan yang melibatkan tiga varian Iban Sarawak, iaitu Sri Aman, Betong, dan Sarikei, jelas memperlihatkan bahawa awalan kata kerja {N}, {di-}, {bə(R)-}, {tə(R)-} dan {əN-}; awalan kata nama {pəN-}; awalan kata adjektif {pəN-}; akhiran {-ka} dan apitan kata kerja {N-ka} dan {tə-ka} mempunyai tahap kesepadanan yang tinggi antara varian. Sebaliknya, awalan kata nama {sə-}; awalan kata adjektif {ŋəN-}; dan apitan kata kerja {di-ka}, {bə-ka} dan {ŋəN-ka} wujud secara tidak sepadan antara varian Ibanik Sarawak. Perbezaan yang wujud mungkin disebabkan hasil dapatan yang dimanfaatkan oleh pengkaji hanya bersumberkan satu hingga dua buah cerita rakyat sahaja yang masing-masing mewakili setiap bahagian. Pengkaji berkeyakinan bahawa masih ada lagi beberapa jenis imbuhan yang sepatutnya wujud dalam sesebuah varian tersebut, namun disebabkan kajian imbuhan ini berlandaskan sumber daripada rakaman cerita, telah menyebabkan sesetengah imbuhan berkenaan tidak digunakan. Tingkat perbezaan yang minimum jelas menggambarkan bahawa keterikatan antara ketiga-tiga varian tersebut tidak dapat dipertikaikan lagi. Setelah dianalisis, terbukti bahawa sistem imbuhan turut membantu menjelaskan jauh dekatnya hubungan kekerabatan antara varian Ibanik Sarawak dan sekaligus menunjukkan kesepaduan Ibanik dengan Melayu.

Katakunci: dialek, Iban, imbuhan, inovasi, morfologi, rekonstruksi

The making of Malaysian solidarity: Unifying elements behind ancient Iban language affixes

Abstract

An affix system study of three Sarawak Iban variants, namely Sri Aman, Betong, and Sarikei, clearly shows that the prefix verb {N}, {di-}, {bə(R)-}, {tə(R)-} and {əN-}; prefix noun {pəN-}; prefix adjective {pəN-}; suffix {-ka} and confic verb {N-ka} and {tə-ka} have a high level of compatibility between variants. By contrast, the prefix noun {sə-}; prefix adjective {ŋəN-}; and confic verb {di-ka}, {bə-ka} exhibit mismatch between the Sarawak Iban variants. These apparent differences could be due to the fact that the findings utilised by the researchers were sourced from only one or two folklores. It is the authors' belief that some forms of conjunction adjustments should exist in variants but because recorded stories were the main source of the study some vital affixation adjustments were omitted. In any case, the existence of minimum levels of differences clearly illustrates that the bond between the three variants is indisputable. The analysis proved that the Sarawak Iban affixation system rendered much help in explaining the close relationship between the different Ibanik variants and in demonstrating the coherence of the Sarawak Iban language with Malay.

Keywords: dialects, Iban, innovation, prefix, morphology, reconstruction

Pengenalan

Aspek morfologi yang wujud dalam bahasa boleh dimanfaatkan untuk menentukan sejauh mana hubungan kekerabatan antara etnik yang wujud dalam satu rumpun bangsa yang besar. Bahasa Melayu dan Iban adalah dua bahasa yang berbeza, tetapi memiliki hubungan genetik dan fosil bahasa yang utuh. Justeru, penulisan ini akan membuktikan bagaimana aspek morfologi dapat menjawab jauh dekat hubungan kesepaduan antara kedua-dua bahasa ini.

Menurut Bloomfield (1992) morfologi adalah binaan-binaan dalam mana bentuk-bentuk terikat hadir sebagai di antara konstituennya, meliputi binaan kata-kata dan bahagian-bahagiannya. Sejalan dengan itu, Gleason (1961) berpendapat bahawa morfologi ialah penulisan tentang peraturan penggabungan imbuhan untuk membentuk kata. Sedangkan, O'Grady (1989) pula menjelaskan bahawa morfologi adalah satu bidang linguistik yang bertujuan untuk membentuk satu set aturan pembentukan kata. Berdasarkan daripada beberapa pendapat di atas dapatlah disimpulkan bahawa morfologi merupakan salah satu cabang linguistik yang mengkaji imbuhan dan cara imbuhan itu disusun untuk membentuk sebuah kata. Aspek morfologi dalam varian Iban yang akan dibicarakan pada bahagian ini adalah terkait dengan masalah imbuhan. Asmah (1981: 43), menyenaraikan imbuhan bahasa Iban sebanyak sebelas sahaja, iaitu delapan imbuhan kata kerja dan tiga imbuhan kata nama¹. Sedangkan, Rahim (2006:73) menyatakan bahawa bahasa Iban sesungguhnya memiliki 15 jenis imbuhan meliputi; enam imbuhan awalan kata kerja, tiga imbuhan awalan kata nama, lima imbuhan apitan kata kerja dan satu imbuhan akhiran².

Perbedaan hasil temuan antara kedua pengkaji tersebut bukan merupakan masalah dalam kajian ini, sebab jumlah temuan sesungguhnya tidak lepas daripada kaedah pemerolehan data di lapangan. Untuk membatasi penulisan ini, hanya imbuhan yang wujud dalam bahasa Iban Sarawak sahaja yang menjadi pembahasan utama kajian ini dengan berfokus pada tiga buah varian meliputi; varian SRI AMAN (SA), BETONG (BTG), dan SARIKEI (SKEI).

Sistem imbuhan varian Sri Aman (SA)

Sistem imbuhan dalam varian Sri Aman (SA) berdasarkan data wacana memiliki 16 buah jenis imbuhan. Jenis-jenis imbuhan tersebut terdiri atas lima buah imbuhan awalan kata kerja, yakni; {N}, {di-}, {bə(R)-}, {tə(R)-} dan {əN-}, dua buah imbuhan awalan kata nama, meliputi; awalan {pəN-} dan {sə-}, dua imbuhan awalan kata adjektif, yakni; {ŋəN-} dan {pəN-}, satu buah imbuhan akhiran, yaitu; akhiran {-ka}, serta lima buah imbuhan apitan kata kerja, yakni; {N-ka}, {di-ka}, {bə-ka}, {tə-ka} dan {ŋəN-ka}. Selain itu, ditemukan pula satu buah imbuhan gabungan, iaitu {di + ke + kata dasar + ka}.

---

¹ Lapan imbuhan kata kerja tersebut terdiri daripada enam imbuhan awalan, iaitu {N}, {ʔəN-}, {bə-}, {tə-}, {di-} dan {sə-}; satu imbuhan apitan {kə-ka} dan satu imbuhan akhiran {-ka}. Seterusnya, tiga lagi imbuhan awalan kata nama, iaitu {pə-}, {sə-} dan {kə-}.

² Enam jenis imbuhan awalan kata kerja tersebut terdiri daripada {N}, {mə(N-)}, {bə(R)-}, {tə(R)-}, {di-} dan {bəkə-}. Tiga imbuhan awalan kata nama pula terdiri daripada {pə-}, {sə-} dan {kə-}. Selanjutnya, lima bentuk imbuhan apitan, iaitu {kə-ka}, {pə-ka}, {N-ka}, {bə-ka} dan {tə-ka}, manakala satu lagi bentuk imbuhan yang wujud ialah imbuhan akhiran {-ka}.

Awalan kata kerja

Awalan kata kerja yang wujud dalam varian Sri Aman (SA) terdiri atas {N}, {di-}, {bə(R)-}, {tə(R)-} dan {əN-}. Penjelasan mengenai afiks tersebut akan dijelaskan pada bahagian berikut ini.

a. Awalan Nasal {N}

Awalan kata kerja nasal {N} merupakan awalan yang paling dominan dalam varian SA. Awalan ini berfungsi untuk membentuk kata kerja aktif. Sebanyak enam buah bentuk alomorf awalan {N}, iaitu /m/, /n/, /ŋ/, /ɲ/, /ŋə/ dan /mə-/. Alomorf /m/ hadir pada kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif bilabial /p/ dan /b/. Contoh: [putʃaw] ‘jampi’; [mutʃaw]. ‘menjampi’, dan [bəlɪt] ‘belit’; [məɪɫɪt] ‘membelit’. Kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif dental /t/ dan /d/ pula akan menerima alomorf /n/, contoh: [tiŋgaŋ] ‘timpa’; [niŋgaŋ] ‘menimpa’, dan [diŋa] ‘dengar’; [niŋa] ‘mendengar’. Bagi alomorf /ŋ/ didapati hadir pada kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif velar /k/ dan /g/. Contoh; [kaŋaw] ‘panggil’; [ŋaŋaw] ‘memanggil’, dan [gigit] ‘gigit’; [ŋigit] ‘menggigit’. Vokal seperti /i/, /a/ dan /u/ menghasilkan struktur kata seperti berikut; [isiʔ] ‘isi’; [ŋisiʔ] ‘mengisi’, [antiʔ] ‘tunggu’; [ŋantiʔ] ‘menunggu’, dan [udʒi] ‘cuba’; [ŋudʒi] ‘mencuba’.

Selanjutnya, kata dasar yang bermula dengan konsonan /s/ dan /dʒ/ akan menerima alomorf /ɲ/. Contoh; [dʒəmbuy] ‘jemur’; [ɲəmbuy] ‘menjemur’, dan [səlam] ‘selam’; [ɲəlam] ‘menyelam’. Proses imbuhan untuk alomorf /m/, /n/, /ŋ/ dan /ɲ/ sebenarnya wujud melalui proses asimilasi penggantian nasal (bunyi yang diartikulasikan pada titik artikulasi yang sama³. Alomorf /ŋə/ dan /mə/ pula didapati wujud pada kata dasar yang bermula dengan konsonan /l/, /m/ dan /r/ tanpa sebarang proses penggantian nasal. Contoh: [laban] ‘lawan’; [ŋəlaban] ‘melawan’; [malu^w] ‘malu’; [ŋəmalu^w] ‘memalukan’, [rampas] ‘rampas’; [ŋərəmpas] ‘merampas’. Selain itu, alomorf tersebut turut hadir pada fonem yang telah mengalami proses penggantian daripada bunyi plosif ke bunyi nasal. Contoh; [pədis] ‘sakit’; [ŋəmədis] ‘menyakitkan’, [ragaw] ‘rangkak’; [məragaw] ‘merangkak’.

b. Awalan {di-}

Awalan kata kerja {di-} yang wujud dalam varian Sri Aman (SA) merupakan awalan pasif. Apabila awalan {di-} ini bergabung dengan kata dasar dari golongan kata kerja transitif, ia akan membentuk kata kerja pasif. Terdapat dua bentuk alomorf untuk imbuhan ini, iaitu /di/ dan /d/. Alomorf /di/ dalam varian SA hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan. Sebaliknya, alomorf /d/ didapati wujud pada kata dasar yang bermula dengan bunyi vokal. Oleh kerana data pengkaji terhad, pengkaji tidak menemui data untuk alomorf /d/. Hanya data untuk alomorf /di/ sahaja yang ditemui. Sungguhpun begitu, pengkaji akan mengemukakan data tambahan untuk mengukuhkan lagi kajian. Contohnya seperti berikut:

---

³ Proses penggantian nasal boleh juga dianalisis sebagai hasil daripada penggabungan dua rumus yang berikut, iaitu (i) rumus asimilasi nasal dan (ii) rumus pengguguran konsonan tak bersuara yang dilaksanakan secara berurutan. Untuk keterangan lanjut, sila rujuk Farid (1980: 13-15) dan Zaharani (1989: 884-891).

Kata dasar		Kata terbitan	
[pədaʔ]	‘lihat’	[dipədaʔ]	‘dilihat’
[maʔ]	‘galas’	[dimaʔ]	‘digalas’
[kənaʔ]	‘guna’	[dikənaʔ]	‘diguna’

c. Awalan {bə(R)-}

Seterusnya, awalan kata kerja {bə(R)-} boleh membentuk kata kerja intransitif dan kata kerja transitif. Bentuk imbuhan ini didapati bergabung dengan kata dasar yang bermula dengan bunyi vokal. Berpandukan data, pengkaji hanya menjumpai satu bentuk alomorf dalam varian Sri Aman (SA), iaitu /bər/. Berikut diberikan beberapa contoh etimon yang ditemui oleh pengkaji yang menggunakan awalan tersebut dalam varian Sri Aman (SA):

Kata dasar		Kata terbitan	
[anaʔ]	‘anak’	[bəranaʔ]	‘beranak’
[asay]	‘rasa’	[bərasay]	‘berasa’

d. Awalan {tə(R)-} dan {əN-}

Awalan kata kerja {tə(R)-} dan {əN-}, turut wujud dalam varian Sri Aman (SA). Kedua-dua bentuk imbuhan ini didapati membentuk kata kerja transitif dan intransitif. Berpandukan data, pengkaji hanya menjumpai satu jenis alomorf yang mewakili awalan {tə(R)-}, iaitu /tə/ dan juga satu jenis alomorf yang mewakili awalan {əN-}, iaitu /əŋ/. Kedua-dua bentuk alomorf tersebut masing-masing wujud pada kata dasar yang diawali dengan bunyi konsonan. Berikut dipaparkan data yang menunjukkan penggunaan kedua-dua awalan tersebut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[dani]	‘bangun’	[tədani]	‘terbangun’
[kəŋit]	‘peranjat’	[təkəŋit]	‘terperanjat’
[kəreʔi ^ə k]	‘gerak’	[əŋkəreʔi ^ə k]	‘bergerak’

Awalan kata nama

Awalan {pəN-} dan {sə-} merupakan dua bentuk imbuhan awalan kata nama yang wujud dalam varian Sri Aman (SA). Penghuraian untuk kedua-dua imbuhan tersebut akan dijelaskan seperti di bawah.

a. Awalan {pəN-}

Bersumberkan data, pengkaji mendapati awalan {pəN-} untuk varian Sri Aman (SA) mempunyai empat bentuk alomorf, iaitu /pə/, /pən/, /pəŋ/ dan /pəŋə/. Fungsi awalan {pəN-} ini ialah merujuk kepada manusia, nomina konkrit dan nomina abstrak. Selain berfungsi sebagai awalan kata nama, awalan ini juga merupakan imbuhan awalan kata adjektif. Keterangan selanjutnya untuk awalan {pəN-} yang menerbitkan kata adjektif akan pengkaji huraikan pada bahagian awalan kata adjektif. Alomorf /pə/ hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan nasal, manakala alomorf /pən/ hadir pada kata

dasar yang suku awalnya didahului oleh konsonan /t/ dan /d/. Seterusnya, bagi alomorf /pəŋ/, kehadirannya didapati wujud pada kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif /g/ dan vokal /i/. Alomorf /pəŋə/ pula hadir pada kata dasar yang bermula dengan konsonan getaran /r/. Berikut dipaparkan data yang mengandungi bentuk alomorf tersebut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[manah]	‘baik’	[pəmanah]	‘kebaikan’
[nəmu]	‘tahu’	[pənəmu]	‘pengetahuan’
[tiŋgiʔ]	‘tinggi’	[pəŋiŋgiʔ]	‘ketinggian’

b. Awalan {sə-}

Awalan {sə-}, didapati diimbuhkan dengan kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan seperti /k, b, p, r, dʒ/. Imbuan ini berfungsi membentuk kata nomina yang merujuk ‘satu’ dan ‘sama dengan’. Berdasarkan data pengkaji, terdapat satu etimon sahaja yang menunjukkan penggunaan imbuan awalan {sə-}, iaitu:

Kata dasar		Kata terbitan	
[kaw ^ə ah]	‘kawah’	[səkaw ^ə ah]	‘sekawah’

Bagi mengukuhkan lagi bukti kajian, pengkaji telah mengambil beberapa contoh lain. Misalnya:

Kata dasar		Kata terbitan	
[baka]	‘seperti’	[səbaka]	‘sama seperti’
[rambaw]	‘baya’	[sərambaw]	‘sebaya’
[dʒalay]	‘jalan’	[sədʒalay]	‘seiringan/seperjalanan’

Awalan kata adjektif

Terdapat dua bentuk imbuan awalan kata adjektif, iaitu {ŋəN-} dan {pəN-} yang ditemui oleh pengkaji dalam cerita rakyat SA yang bertajuk “*Ensera Gajah Lelang*”. Penjelasan untuk kedua-dua bentuk imbuan tersebut akan diuraikan pada bahagian selanjutnya.

a. Awalan {ŋəN-} dan {pəN-}

Awalan {ŋəN-} dan {pəN-} ini dapat menerbitkan kata adjektif apabila bergabung dengan kata dasar yang sememangnya terdiri daripada kata adjektif. Dalam kajian ini, terdapat satu bentuk alomorf yang mewakili kedua-dua bentuk awalan tersebut. Alomorf tersebut ialah /ŋəm/ untuk awalan {ŋəN-} dan alomorf /pəm/ untuk awalan {pəN-} yang mana hadir pada kata dasar yang didahului dengan konsonan plosif /b/, /p/ dan konsonan nasal /m/. Fungsi kedua-dua awalan ini ialah memberi makna penguat kepada kata adjektif tersebut.

Penggunaan kedua-dua bentuk awalan ini dalam bahasa Iban sebenarnya bergantung kepada konteks ayat untuk mengetahui sama ada awalan tersebut merupakan awalan kata nama ataupun kata adjektif. Kedua-dua awalan ini diimbuhkan dengan kata dasar melalui proses penggantian nasal. Terdapat beberapa contoh sahaja kata terbitan yang diwakili oleh kedua-dua bentuk imbuan awalan kata adjektif tersebut yang ditemui oleh pengkaji.

Kata dasar		Kata terbitan	
[bəsay]	‘besar’	[ŋəməsay]	‘sebesar/sangat besar’
[bəsay]	‘besar’	[pəməsay]	‘sangat besar’
[mayuh]	‘banyak’	[ŋəmayuh]	‘sebanyak/sangat banyak’
[mayuh]	‘banyak’	[pəmayuh]	‘sangat banyak’

Selain, dua alomorf tersebut, terdapat beberapa bentuk alomorf yang lain wujud dalam bahasa Iban. Antaranya ialah /ŋəŋ/, /ŋən/ untuk awalan {ŋəN-} dan /pəŋ/, /pən/ untuk awalan {pəN-}. Alomorf ini hadir pada kata dasar yang suku awalnya didahului dengan konsonan /k/ dan /t/. Oleh kerana data agak terhad, pengkaji melampirkan data tambahan untuk mengukuhkan lagi pernyataan tersebut.

Kata dasar		Kata terbitan	
[kamah]	‘kotor’	[ŋəŋamah]	‘sekotor/sangat kotor’
[kamah]	‘kotor’	[pəŋamah]	‘sangat kotor’
[tadzam]	‘tajam’	[ŋənadzam]	‘setajam/sangat tajam’
[tadzam]	‘tajam’	[pənadzam]	‘sangat tajam’

Akhiran {-ka}

Akhiran {-ka} sama seperti akhiran {-kan} yang terdapat dalam bahasa Melayu. Menurut Rahim (2006: 85), imbuhan akhiran {-ka} dalam bahasa Iban ini merupakan satu akhiran penanda kata kerja yang menerbitkan makna benefaktif atau melakukan sesuatu dan kausatif. Terdapat sedikit sahaja data yang ditemui oleh pengkaji yang menggunakan akhiran {-ka}. Contoh data ini dapat dilihat seperti berikut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[məɾəti]	‘faham/sopan’	[məɾətika]	‘memahami’
[nuntuoŋ]	‘sehingga’	[nuntuoŋka]	‘sehinggakan’

Apitan kata kerja

Berpandukan cerita rakyat dari Sri Aman (SA) yang bertajuk “*Ensera Gajah Lelang*” dan “*Ensera Puntat Mati Kentut*”, pengkaji telah menemui lima bentuk apitan kata kerja, iaitu {N-ka}, {di-ka}, {bə-ka}, {tə-ka} dan {ŋəN-ka}. Kelima-lima bentuk apitan tersebut akan pengkaji jelaskan pada bahagian seterusnya

a. Apitan {N-ka}

Apitan {N-ka} merupakan bentuk imbuhan apitan yang paling produktif dalam bahasa Iban berbanding dengan apitan yang lain. Apitan ini mendukung makna ‘melakukan sesuatu’. Contoh datanya adalah seperti berikut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[rari]	‘lari’	[ŋərarika]	‘melarikan’
[uli ^h]	‘dapat’	[ŋuli ^h ka]	‘mendapatkan’
[su ^w aʔ]	‘serah’	[ŋu ^w aʔka]	‘menyerahkan’

b. Apitan {di-ka}

Apitan {di-ka} dalam varian Sri Aman (SA) mempunyai fungsi yang sama dengan apitan {di-kan} dalam bahasa Melayu yang membawa makna pasif. Berikut disertakan data untuk mengukuhkan lagi pernyataan tersebut.

	Kata dasar		Kata terbitan
[sagu]	'lambung'	[disaguka]	'dilambungkan'
[kəsay]	'kibas'	[dikəsayka]	'dikibaskan'
[tuŋaʔ]	'hala'	[dituŋaʔka]	'dihalakan'

c. Apitan {bə-ka}

Apitan {bə-ka}, membawa makna 'melakukan sesuatu', 'memiliki' dan 'bersalingan'. Namun, pengkaji hanya menemui satu etimon sahaja yang menggunakan apitan tersebut. Contohnya, seperti berikut:

	Kata dasar		Kata terbitan
[rundi ^ə ŋ]	'fikir'	[bəruŋdiəŋka]	'memikirkan'

Bagi mengukuhkan lagi bukti, pengkaji telah mengambil beberapa contoh lain. Misalnya:

	Kata dasar		Kata terbitan
[rəbuot]	'rebut'	[bərebuotka]	'berebutkan'
[dʒu ^w al]	'jual'	[bədʒu ^w alka]	'berjualkan'
[tantʃut]	'seluar'	[bətantʃutka]	'berseluarakan'
[tu ^w ay]	'ketua/tua'	[bətu ^w ayka]	'berketuakan'

d. Apitan {tə-ka}

Apitan {tə-ka} merupakan apitan penanda kata kerja transitif sama seperti apitan {bə-ka}. Berdasarkan analisis pengkaji dalam cerita rakyat varian SA, apitan ini mendukung makna 'ketidaksengajaan' dan 'kemampuan melakukan sesuatu'. Berikut dipaparkan data yang ditemui oleh pengkaji:

	Kata dasar		Kata terbitan
[pədaʔ]	'nampak'	[təpədaʔka]	'ternampak'
[təmu]	'jumpa'	[tətəmuکا]	'terjumpa'
[bəriʔ]	'beri'	[təbəriʔka]	'terberikan'
[padah]	'beritahu'	[təpadahka]	'terberitahu'

e. Apitan {ŋəN-ka}

Gabungan apitan {ŋəN-ka} dengan kata adjektif telah menerbitkan kata kerja transitif yang membawa pengertian 'menjadikan sesuatu'. Pengkaji menemui satu etimon sahaja yang mewakili apitan tersebut. Sungguhpun, dapatan yang diperolehi agak terbatas, namun pengkaji yakin bahawa kajian yang lebih mendalam akan dapat memperjelaskan lagi apitan ini. Berikut diberikan satu-satunya etimon yang menunjukkan penggunaan apitan tersebut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[takut]	'takut'	[ŋənakutka]	'menakutkan'

Imbuhan gabungan {di + kə + kata dasar + ka}

Terdapat satu contoh etimon yang ditemui oleh pengkaji yang menggunakan imbuhan gabungan. Imbuhan gabungan ialah gandingan sama ada imbuhan awalan, akhiran dan apitan yang melingkungi kata dasar secara berperingkat-peringkat. Berikut ditunjukkan bagaimana proses imbuhan gabungan /di + kə + kata dasar + ka/ tersebut berlaku: kata dasar [dəkəʔ] 'hendak/ingin/mahu', kemudian [kə[dəkəʔ]], dan hasil akhirnya berupa [di[kədəkəʔ]ka] 'diinginkan'. Perkataan /kedeka/ pula akan diturunkan untuk proses imbuhan apitan /di-ka/ bagi membentuk kata kerja /dikedekaka/ 'diinginkan' yang juga bertindak sebagai output. Berdasarkan analisis tersebut, mendapati imbuhan gabungan yang wujud dalam perkataan /dikedekaka/ terhasil daripada gabungan dua jenis imbuhan, iaitu awalan /kə-/ dan apitan /di-ka/.

Sistem Imbuhan Varian Betong (BTG)

Varian Betong (BTG) memiliki 14 jenis imbuhan yang ditemui dalam data kajian. Imbuhan tersebut terdiri daripada lima awalan kata kerja, satu awalan kata nama, dua awalan kata adjektif, satu akhiran dan lima apitan kata kerja.

Awalan kata kerja

Awalan kata kerja untuk varian Betong (BTG) terdiri daripada {N}, {di-}, {bə(R)-}, {tə(R)-} dan {əN-}. Penjelasan mengenai imbuhan tersebut akan dijelaskan pada bahagian seterusnya.

a. Awalan Nasal {N}

Awalan nasal {N} merupakan awalan kata kerja yang paling produktif dalam varian Betong (BTG) sama seperti varian Sri Aman (SA). Awalan ini berfungsi untuk membentuk kata kerja aktif. Terdapat enam bentuk alomorf untuk imbuhan awalan {N} yang ditemui oleh pengkaji, iaitu /m/, /n/, /ŋ/, /ɲ/, /ŋə/ dan /mə/. Alomorf /m/ hadir pada kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif bilabial /p/ dan /b/. Kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif dental /t/ dan /d/ pula akan menerima alomorf /n/, manakala alomorf /ŋ/ didapati hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan plosif velar /k/, /g/ dan bunyi vokal. Selanjutnya, kata dasar yang bermula dengan konsonan /s/ dan /dʒ/ akan menerima alomorf /ɲ/.

Proses imbuhan untuk alomorf /m/, /n/, /ŋ/ dan /ɲ/ wujud melalui proses asimilasi penggantian nasal. Alomorf /ŋə/ dan /mə/ pula didapati wujud pada kata dasar yang bermula dengan konsonan getaran /r/ tanpa mengalami proses penggantian nasal. Penyebaran alomorf tersebut dapat dilihat melalui contoh yang dikemukakan seperti berikut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[pɛdɔʔ]	‘lihat’	[mɛdɔʔ]	‘melihat’
[bu ^w ay]	‘buang’	[mu ^w ay]	‘membuang’
[tɛtɔʔ]	‘potong’	[nɛtɔʔ]	‘memotong’

b. Awalan {di-}

Awalan kata kerja {di-} dalam varian Betong (BTG) merupakan awalan pasif. Apabila awalan {di-} ini bergabung dengan kata dasar dari golongan kata kerja transitif, ia akan membentuk kata kerja pasif. Terdapat dua bentuk alomorf untuk imbuhan ini, iaitu /di/ dan /d/. Alomorf /di/ dalam varian Betong hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan dan kadang-kadang bunyi vokal. Sebaliknya, alomorf /d/ didapati wujud pada kata dasar yang bermula dengan bunyi vokal sahaja. Contohnya seperti berikut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[paŋgʊŋ]	‘timpa’	[dipaŋgʊŋ]	‘ditimpa’
[tunu]	‘bakar’	[ditunu]	‘dibakar’
[kərat]	‘kerat’	[dikərat]	‘dikerat’
[simpan]	‘simpan’	[disimpan]	‘disimpan’

c. Awalan {bə(R)-}

Seterusnya, awalan {bə(R)-} boleh membentuk kata kerja intransitif dan kata kerja transitif. Berpandukan data, pengkaji menjumpai dua bentuk alomorf dalam varian BTG, iaitu /bər/ dan /bə/. Alomorf /bər/ hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi vokal, manakala alomorf /bə/ didapati wujud pada kata dasar yang diawali dengan bunyi konsonan. Berikut diberikan beberapa contoh data yang ditemui oleh pengkaji yang menggunakan imbuhan tersebut dalam varian Betong (BTG):

Kata dasar		Kata terbitan	
[asay]	‘rasa’	[bərasay]	‘berasa’
[anaʔ]	‘anak’	[bəranaʔ]	‘beranak’
[ubah]	‘ubah’	[bərubah]	‘berubah’

d. Awalan {tə(R)-} dan {əN-}

Awalan {tə(R)-} dan {əN-}, yang wujud dalam varian Betong (BTG) membentuk kata kerja transitif dan intransitif. Dalam cerita rakyat yang bertajuk “*Ensera Injat*”, pengkaji menjumpai satu jenis alomorf yang mewakili awalan {tə(R)-} dan {əN-}, iaitu /tə/ dan /ən/. Kedua-dua bentuk awalan ini didapati bergabung dengan kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan. Berikut dipaparkan data yang menunjukkan penggunaan imbuhan tersebut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[təŋuok]	‘ingin’	[tətəŋuok]	‘teringin’
[pɛdɔʔ]	‘lihat’	[tɛpɛdɔʔ]	‘terlihat’
[kəni ^ə t]	‘kejut’	[təkəni ^ə t]	‘terkejut’

Awalan kata nama

Terdapat satu bentuk awalan kata nama yang ditemui oleh pengkaji dalam varian Betong (BTG), iaitu {pəN-}. Penghuraian untuk imbuhan tersebut akan dijelaskan pada bahagian selanjutnya.

a. Awalan {pəN-}

Bersumberkan cerita rakyat dari varian Betong (BTG) yang bertajuk “*Ensera Injat*”, pengkaji menemui enam bentuk alomorf untuk awalan {pəN-}. Antaranya ialah /pə/, /pən/, /pəm/, /pəŋ/, /pəŋ/ dan /pəŋə/. Awalan {pəN-} yang diimbuhkan dengan kata adjektif akan membentuk kata nomina abstrak. Selain membentuk kata nomina abstrak, imbuhan ini turut membentuk kata keterangan apabila bergabung dengan kata kerja bantu.

Alomorf /pə/ hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan nasal, manakala alomorf /pən/ hadir pada kata dasar yang suku awalnya didahului oleh konsonan /t/ dan /d/. Kata dasar yang bermula dengan konsonan /p/ dan /b/ pula akan menerima alomorf /pəm/. Kehadiran alomorf /pəŋ/ didapati hadir pada kata dasar yang diawali dengan konsonan /s/, /tʃ/ dan /dʒ/.

Seterusnya, bagi alomorf /pəŋ/, kehadirannya didapati wujud pada kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif /k/, /g/ dan vokal. Alomorf /pəŋə/ pula hadir pada kata dasar yang bermula dengan konsonan getaran /r/ dan konsonan likuida /l/. Berikut dipaparkan data yang mengandungi bentuk alomorf tersebut:

	Kata dasar		Kata terbitan
[məɾinsɔʔ]	‘miskin’	[pəmərinsɔʔ]	‘kemiskinan’
[tusah]	‘susah’	[pənusah]	‘kesusahan’
[pədis]	‘sakit’	[pəmədis]	‘kesakitan’

Awalan kata adjektif

Terdapat dua bentuk awalan kata adjektif, iaitu {ŋəN-} dan {pəN-} yang ditemui oleh pengkaji dalam cerita rakyat Betong (BTG) yang bertajuk “*Ensera Injat*”. Penjelasan untuk kedua-dua bentuk awalan tersebut akan dihuraikan pada bahagian selanjutnya.

a. Awalan {ŋəN-} dan {pəN-}

Awalan {ŋəN-} dan {pəN-} ini dapat menerbitkan kata adjektif apabila bergabung dengan kata dasar yang sememangnya terdiri daripada kata adjektif. Dalam kajian ini, terdapat satu bentuk alomorf yang mewakili kedua-dua bentuk imbuhan tersebut. Alomorf tersebut ialah /ŋəŋ/ untuk awalan {ŋəN-}, manakala alomorf /pə/ untuk awalan {pəN-}. Fungsi awalan ini ialah memberi makna penguat kepada kata adjektif tersebut. Berikut dipaparkan contoh kata terbitan yang ditemui oleh pengkaji yang menggunakan awalan tersebut:

	Kata dasar		Kata terbitan
[sigat]	‘tampan’	[ŋəŋigat]	‘setampan/sangat tampan’
[məntas]	‘baik hati’	[pəməntas]	‘sangat baik hati’

Akhiran {-ka}

Akhiran {-ka} berfungsi sebagai satu akhiran penanda kata kerja yang menerbitkan makna benefaktif atau melakukan sesuatu dan kausatif. Contoh data ini dapat dilihat seperti berikut:

	Kata dasar		Kata terbitan
[iŋat]	‘ingat’	[iŋatka]	‘ingatkan’
[rindu]	‘suka’	[rinduka]	‘sukakan’

Apitan kata kerja

Merujuk cerita rakyat dari varian Betong (BTG), pengkaji telah menemui lima bentuk apitan kata kerja, iaitu {N-ka}, {di-ka}, {bə-ka}, {tə-ka} dan {ŋəN-ka}. Kelima-lima bentuk imbuhan tersebut akan pengkaji jelaskan pada bahagian seterusnya.

a. Apitan {N-ka}

Apitan {N-ka} merupakan bentuk apitan yang paling produktif dalam bahasa Iban berbanding dengan imbuhan apitan yang lain. Apitan ini mendukung makna ‘melakukan sesuatu’. Contoh datanya adalah seperti berikut:

	Kata dasar		Kata terbitan
[adu]	‘baiki’	[ŋaduka]	‘membaiki’
[idup]	‘hidup’	[ŋidupka]	‘menanggung kehidupan’
[kəsuoh]	‘hembus’	[ŋəsuohka]	‘menghembuskan’

b. Apitan {di-ka}

Apitan {di-ka} dalam varian Betong (BTG) mempunyai fungsi yang sama dengan apitan {di-kan} dalam bahasa Melayu yang membawa makna pasif. Berikut disertakan data untuk mengukuhkan lagi pernyataan tersebut.

	Kata dasar		Kata terbitan
[paŋkɔʔ]	‘hempas’	[dipaŋkɔʔka]	‘dihempaskan’
[sədia]	‘sedia’	[disədiaka]	‘disediakan’
[eŋkah]	‘letak’	[diəŋkahka]	‘diletakkan’

c. Apitan {bə-ka}

Apitan {bə-ka}, membawa makna ‘melakukan sesuatu’, ‘memiliki’ dan ‘bersalingan’. Namun, pengkaji hanya menemui satu etimon sahaja yang menggunakan apitan tersebut. Contohnya, seperti berikut:

	Kata dasar		Kata terbitan
[rundi ^ə ŋ]	‘fikir’	[bərundi ^ə ŋka]	‘memikirkan’

d. Apitan {tə-ka}

Apitan {tə-ka} merupakan apitan penanda kata kerja transitif sama seperti apitan {bə-ka}. Apitan ini mengandung dua alomorf, yaitu /tə-ka/ dan /t-ka/. Berdasarkan analisis pengkaji dalam cerita tersebut, apitan ini mendukung makna ‘ketidaksengajaan’ dan ‘kemampuan melakukan sesuatu’. Berikut dipaparkan data yang ditemui oleh pengkaji:

Kata dasar		Kata terbitan	
[uli ^ə h]	‘dapat’	[tuli ^ə hka]	‘mendapatkan’
[taŋpʔ]	‘tanya’	[tətaŋpʔka]	‘bertanyakan’

e. Apitan {ŋəN-ka}

Gabungan apitan {ŋəN-ka} dengan kata adjektif telah menerbitkan kata kerja transitif yang membawa pengertian ‘melakukan sesuatu’. Terdapat satu etimon sahaja yang ditemui oleh pengkaji yang mewakili apitan tersebut. Walaupun, dapatan yang diperolehi agak terbatas, namun pengkaji yakin bahawa kajian yang lebih mendalam akan dapat memperjelaskan lagi apitan ini. Berikut diberikan satu-satunya etimon yang menunjukkan penggunaan apitan tersebut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[tat]	‘tahan’	[ŋənatka]	‘menahan’

Sistem Imbuhan Varian Sarikei (SKEI)

Varian Sarikei (SKEI) memiliki sepuluh jenis imbuhan yang ditemui dalam “*Ensera Pelanduk Numbit Bandir Tapang*”. Imbuhan tersebut terdiri daripada lima awalan kata kerja, satu awalan kata nama, satu awalan kata adjektif, satu akhiran dan dua apitan kata kerja.

Awalan kata kerja

Awalan kata kerja varian Sarikei (SKEI) terdiri daripada lima jenis, iaitu {N}, {di-}, {bə(R)-}, {tə(R)-} dan {əN-}. Penjelasan mengenai imbuhan tersebut akan dijelaskan pada bahagian seterusnya.

a. Awalan Nasal {N}

Awalan nasal {N} merupakan awalan kata kerja yang paling produktif dalam varian Sarikei (SKEI) sama seperti varian Iban yang lain. Awalan ini berfungsi untuk membentuk kata kerja aktif. Terdapat lima bentuk alomorf untuk awalan {N} yang ditemui oleh pengkaji, iaitu /m/, /n/, /ŋ/, /ɲ/ dan /ŋə/. Alomorf /m/ hadir pada kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif bilabial /p/ dan /b/. Kata dasar yang bermula dengan konsonan plosif dental /t/ dan /d/ pula akan menerima alomorf /n/, manakala alomorf /ŋ/ didapati hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan plosif velar /k/, /g/ dan bunyi vokal. Selanjutnya, kata dasar yang bermula dengan konsonan frikatif /s/ akan menerima alomorf /ɲ/. Proses imbuhan untuk alomorf /m/, /n/, /ŋ/ dan /ɲ/ wujud melalui proses asimilasi penggantian nasal. Alomorf /ŋə/ pula didapati wujud pada kata dasar yang bermula dengan konsonan getaran /r/ dan pada kata yang

bersuku kata satu. Penyebaran alomorf tersebut dapat dilihat melalui contoh yang dikemukakan seperti berikut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[pədaʔ]	‘lihat’	[mədaʔ]	‘melihat’
[tumbit]	‘sepak’	[numbit]	‘menyepak’
[diŋa]	‘dengar’	[niŋa]	‘mendengar’

b. Awalan {di-}

Awalan kata kerja {di-} dalam varian Sarikei (SKEI) merupakan awalan pasif. Apabila {di-} ini bergabung dengan kata dasar dari golongan kata kerja transitif, ia akan membentuk kata kerja pasif. Pengkaji hanya menemui satu bentuk alomorf, iaitu /di/ dalam cerita rakyat tersebut. Alomorf /di/ ini didapati hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan dan juga bunyi vokal. Contohnya seperti berikut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[asuoh]	‘suruh’	[diʔasuoh]	‘disuruh’
[bandi ^ə ŋ]	‘banding’	[dibandi ^ə ŋ]	‘dibanding’

c. Awalan {bə(R)-}

Seterusnya, awalan kata kerja {bə(R)-} boleh membentuk kata kerja intransitif dan kata kerja transitif. Berpandukan data, pengkaji menjumpai dua bentuk alomorf dalam varian Sarikei (SKEI), iaitu /b/ dan /bə/. Alomorf /b/ hadir pada kata dasar yang bermula dengan bunyi vokal, manakala alomorf /bə/ didapati wujud pada kata dasar yang diawali dengan bunyi konsonan. Berikut dipaparkan beberapa contoh data yang ditemui oleh pengkaji yang menggunakan imbuhan tersebut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[a ^w um]	‘mesyuarat’	[ba ^w um]	‘bermesyuarat’
[paŋan]	‘kawan’	[bəpaŋan]	‘berkawan’
[layaʔ]	‘gaduh’	[bəlayaʔ]	‘bergaduh’

d. Awalan {tə(R)-} dan {əN-}

Awalan kata kerja {tə(R)-} dan {əN-} yang wujud dalam varian Sarikei (SKEI) turut membentuk kata kerja transitif dan intransitif sama seperti varian Sri Aman (SA) dan BTG. Dalam cerita rakyat yang bertajuk ‘*Ensera Pelanduk Numbit Bandir Tapang*’, pengkaji menjumpai dua jenis alomorf yang mewakili perfiks {tə(R)-}, iaitu /tə/ dan /t/. Seterusnya, untuk perfiks {əN-} pula, turut memperlihatkan dua bentuk alomorf yang wujud, iaitu /əŋ/ dan /ən/. Kedua-dua bentuk perfiks ini didapati bergabung dengan kata dasar yang bermula dengan bunyi konsonan. Berikut disediakan data yang menunjukkan penggunaan kedua-dua imbuhan tersebut:

Kata dasar		Kata terbitan	
[kəbus]	‘tembus’	[təkəbus]	‘tertembus’
[uli ^ə h]	‘dapat’	[tuli ^ə h]	‘mendapat’

Awalan kata nama

Terdapat satu bentuk awalan kata nama yang ditemui oleh pengkaji dalam cerita rakyat varian SKEI, iaitu {pəN-}. Penjelasan untuk imbuhan tersebut akan dihuraikan pada bahagian seterusnya.

a. Awalan {pəN-}

Berdasarkan data kajian, pengkaji hanya menemui tiga bentuk alomorf untuk awalan {pəN-}, iaitu /pəŋ/, /pəm/ dan /pəŋə/. Alomorf /pəŋ/ hadir pada kata dasar yang bermula dengan konsonan /k/, manakala kata dasar yang didahului dengan konsonan /p/ akan menerima alomorf /pəm/. Sebaliknya, kata dasar yang diawali dengan konsonan /r/ akan menerima alomorf /pəŋə/. Awalan {pəN-} yang diimbuh dengan kata adjektif akan membentuk kata nomina abstrak. Terdapat tiga etimon sahaja dalam varian Sarikei (SKEI) yang memperlihatkan penggunaan alomorf tersebut.

Kata dasar		Kata terbitan	
[kəri ^e ŋ]	‘kuat’	[pəŋəri ^e ŋ]	‘kekuatan’
[pədis]	‘sakit’	[pəmədis]	‘kesakitan’
[rami]	‘meriah’	[pəŋerami]	‘majlis’

Awalan kata adjektif

Terdapat sejenis sahaja awalan kata adjektif, iaitu {pəN-} yang ditemui oleh pengkaji dalam data kajian. Penjelasan untuk imbuhan tersebut akan dihuraikan pada bahagian selanjutnya.

a. Awalan {pəN-}

Selain berfungsi sebagai awalan kepada kata nama, awalan {pəN-} ini dapat menerbitkan kata adjektif apabila bergabung dengan kata dasar yang tergolong dalam kata adjektif. Fungsi awalan ini ialah memberi makna penguat kepada kata adjektif tersebut. Terdapat satu bentuk alomorf yang ditemui oleh pengkaji, iaitu /pəŋə/. Berikut dipaparkan contoh kata terbitan yang ditemui oleh pengkaji:

Kata dasar		Kata terbitan	
[rami]	‘meriah’	[pəŋerami]	‘sangat meriah’
[lamaʔ]	‘lama’	[pəŋələmaʔ]	‘sangat lama’
[mit]	‘kecil’	[pəŋəmit]	‘sangat kecil’

Akhiran {-ka}

Akhiran {-ka} berfungsi sebagai satu akhiran penanda kata kerja yang menerbitkan makna benefaktif atau melakukan sesuatu dan kausatif sama seperti Sri Aman (SA) dan Betong (BTG). Oleh kerana data agak terhad, pengkaji hanya menemui satu etimon sahaja.

Kata dasar		Kata terbitan	
[isi]	‘isi’	[isika]	‘isikan’

Apitan kata kerja

Berdasarkan cerita rakyat dari varian SKEI, pengkaji hanya menemui dua bentuk apitan, iaitu {N-ka} dan {tə-ka}. Oleh kerana dapatan agak terhad, kajian lebih lanjut terhadap apitan yang mewakili varian SKEI ini perlu dikaji lagi untuk melihat kewujudan variasi apitan yang lain. Kedua-dua bentuk imbuhan tersebut akan pengkaji jelaskan pada bahagian seterusnya.

a. Apitan {N-ka}

Apitan {N-ka} merupakan bentuk apitan yang paling produktif dalam bahasa Iban tidak kira di Sarawak mahupun Kalimantan. Apitan ini mendukung makna ‘melakukan sesuatu’. Contoh datanya adalah seperti berikut:

	Kata dasar		Kata terbitan
[ayan]	‘pamer’	[ɲayanka]	‘mempamerkan’
[kəri ^ə ɲ]	‘kuat’	[ɲəri ^ə ɲka]	‘memperkuatkan’
[putʃaw]	‘jampi’	[mutʃawka]	‘menjampikan’
[l ^ə aʔ]	‘biar’	[ɲəl ^ə aʔka]	‘membiarkan’

b. Apitan {tə-ka}

Apitan {tə-ka} merupakan apitan penanda kata kerja transitif. Oleh kerana data imbuhan untuk varian SKEI terbatas, hanya satu alomorf yang dijumpai, iaitu /tə-ka/. Apitan ini mendukung makna ‘ketidaksengajaan’ dan ‘kemampuan melakukan sesuatu’. Terdapat satu etimon ditemui yang memperlihatkan penggunaan apitan tersebut. Berikut dipaparkan data yang ditemui oleh pengkaji:

	Kata dasar		Kata terbitan
[kəbus]	‘tembus’	[təkəbuska]	‘tertembuskan’

Rekonstruksi morfem BISP

Salah satu tujuan ilmu linguistik perbandingan sejarawi adalah untuk merekonstruksi bahasa atau dialek purba hipotesis, yang diandaikan wujud suatu ketika dahulu. Berhubung dengan tujuan ini, para sarjana Austronesia, misalnya, telah berjaya melakukan rekonstruksi bahasa-bahasa yang terdapat dalam rumpun tersebut. Antara kajian-kajian yang boleh ditampilkan di sini ialah Dempwolff (1934), Blust (1997), Nothofer (1975), Adelaar (1992) dan Asmah (1985 & 1993). Pada bahagian ini akan membincangkan perkara yang berhubungan dengan hal-hal rekonstruksi morfem bahasa Iban Sarawak Purba (BISP).

Tumpuan utama perbincangannya adalah usaha untuk merekonstruksi bentuk-bentuk imbuhan purba yang wujud dalam data bahasa Iban (varian Iban-Sri Aman, Betong dan Sarikei). Usaha merekonstruksi imbuhan purba bahasa Iban ini dilakukan dengan dua cara, iaitu pertama, merekonstruksi bentuk-bentuk imbuhan BISP yang mengalami perubahan (inovasi), dan kedua, merekonstruksi bentuk-bentuk imbuhan BISP yang tetap mengekalkan bentuk purbanya (retensi).

Rekonstruksi morfem BISP ini seterusnya tetap berpandukan pada rekonstruksi bidang morfem yang telah diusahakan oleh Adelaar (1994). Data imbuhan antara varian Iban dalam kaitan rekonstruksi ini secara umum memperlihatkan wujudnya ciri retensi dan inovasi bersama yang dimiliki antara varian, dan dalam kaitan ini, ciri retensi tetap ditampilkan. Walaupun retensi warisan linguistik daripada bahasa moyang ini tidak dianggap bukti yang munasabah atau pun bukti yang lemah untuk menunjukkan

hubungan erat antara dua bahasa atau lebih, penulis beranggapan tidak salah kalau aspek ini turut dipaparkan. Huraian rekonstruksi bentuk-bentuk imbuhan BISP dapat dilihat seperti di bawah ini.

Inovasi morfem BISP

Berdasarkan huraian bentuk-bentuk imbuhan daripada tiga buah varian BISP di atas, maka pada bahagian ini penulis menghuraikan bentuk-bentuk konstruksi imbuhan yang wujud dalam BISP yang mengalami perubahan (inovasi) berdasarkan data BISP.

a. Awalan {di}

Dalam tatanan morfologi, BISP dan bahasa Melayik Purba (BMP) menunjukkan inovasi bersama dalam imbuhan awalan {di}. Dalam membincangkan awalan {di}, Adelaar (1994: 241-245) menegaskan bahawa awalan {di} tidak boleh direkonstruksikan sebagai bentuk purba BMP (keterangan lanjut tentang mengapa imbuhan {di} tidak boleh direkonstruksikan sebagai bentuk purba BMP, sila lihat huraian Adelaar 1994: 241-143). Menurut Adelaar, awalan {di} diawali oleh bentuk purba *ni, iaitu dalam konstruksi perkembangan MP *ni > BISP di-. Makna yang dibawa oleh imbuhan {di} adalah tidak lain dari orientasi pada objek apabila pelakunya adalah orang ketiga. Dalam BISP, makna yang dibawa oleh imbuhan {di} adalah bersamaan dengan makna yang wujud pada tahap purba MP. Berkaitan dengan hal ini, apa yang boleh dikatakan ialah BISP memiliki imbuhan {di} yang sebenarnya berkembang dari imbuhan MP *ni (Adelaar 1994).

b. Awalan {pə(N)}

Bahasa Ibanik Sarawak masing-masing memiliki imbuhan awalan kata nama {pə(N)}. Awalan {pə(N)} dalam kelompok BISP merupakan awalan turunan langsung dari bentuk purba BMP *{pə(N)}. Pada tahap purba awalan {pə(N)} membawa makna yang mengacu kepada 'kecenderungan' dan menyatakan 'pelaku tindakan' atau 'alat' untuk melakukan tindakan. Di samping itu, makna awalan *{pə(N)} tidak mengacu kepada 'tempat tindakan' atau 'kejadian'. Awalan {pə(N)} yang wujud dalam BISP adalah awalan yang maknanya cenderung kepada awalan {pə(N)}. Namun begitu, terdapat sedikit perbezaan imbuhan awalan {pə(N)} dalam BISP dengan makna yang terdapat dalam *{pə(N)}. Misalnya, selain mempunyai makna 'pelaku' atau 'alat' imbuhan {pə(N)} dalam BISP juga memiliki makna yang mengacu kepada tempat tindakan atau kejadian. Pada hemat penulis, perubahan makna ini merupakan inovasi semantik dalam kelompok Ibanik, yang nipanya membezakannya dari kelompok Melayik, namun data dialek Melayu belum dapat ditelusuri. Contoh data dapat dilihat seperti berikut:

	Kata dasar		Kata terbitan
[rami]	‘meriah’	[pəŋerami]	‘tempat majlis’
[lant ^ə aŋ]	‘senang’	[pəŋəlant ^ə aŋ]	‘kesenangan’
[tinduok]	‘tidur’	[pəninduok]	‘tempat tidur’

c. Apitan {bə-ka}, {tə-ka} dan {ŋəN-ka}

Apitan {bə-ka}, {tə-ka} dan {ŋəN-ka} dengan kata kerja dan kata adjektif telah menerbitkan kata kerja transitif dan intransitif. Kewujudan imbuhan apitan {bə-ka} yang ditemui dalam data kajian memperlihatkan makna ‘melakukan sesuatu’ dan ‘menyatakan sesuatu’, sebaliknya apitan {tə-ka} pula mendukung makna ‘ketidaksengajaan’. Seterusnya, gabungan imbuhan {ŋəN-ka} dengan kata kerja didapati membawa makna ‘melakukan sesuatu’. Sebenarnya, imbuhan apitan ini merupakan satu inovasi

kelas yang hanya wujud dalam kelompok BISP. Dalam kelompok Melayik, apitan jenis ini belum lagi ditelusuri dan untuk sementara, kita boleh mengatakan bahawa apitan ini merupakan inovasi khas dalam kelompok Ibanik atau sekurang-kurangnya sebuah pembentukan yang berasaskan {N-ka}. Berikut dipaparkan beberapa contoh yang menunjukkan penggunaan imbuhan apitan tersebut seperti di bawah.

Kata dasar		Kata terbitan	
[rundi ^ə ŋ]	‘fikir’	[bərundi ^ə ŋka]	‘memikirkan’
[tʃak ^ə ah/	‘bantah’	[bətʃak ^ə ahka]	‘membantah’
[pədaʔ]	‘lihat’	[təpədaʔka]	‘terlihat’
[kəbus]	‘tembus’	[təkəbuska]	‘tertembuskan’

d. Imbuhan Gabungan {di + kə + Kata Dasar + ka}

Dalam data kajian varian BISP, pengkaji menemui satu etimon yang menggunakan imbuhan gabungan. Seperti yang telah dinyatakan dari awal, imbuhan gabungan ialah gandingan sama ada imbuhan awalan, akhiran dan apitan yang melingkungi kata dasar secara berperingkat-peringkat. Berikut ditunjukkan bagaimana proses imbuhan gabungan /di + kə + kata dasar + ka/ tersebut berlaku. Contoh, /dikerinduka/ ‘digemari/disukai’ [rindoʔ] ‘gemar/suka’ berkembang menjadi [[rindoʔ]ka] gemarkan/sukakan’ [kə[[rindoʔ]ka]] ‘kegemaran/kesukaan’ imbuhan awalan /kə-/ dan akhir sekali menjadi [di[kərindoʔka]] ‘digemari/disukai’ imbuhan awalan /di-/ dikərindoʔka ‘digemari/disukai’.

Dari perbincangan di atas, jelas menunjukkan bahawa pada satu sisi bahasa Melayu dan kelompok BISP memiliki ciri-ciri inovasi bersama, Ciri inovasi khas yang wujud pada kelompok BISP ini boleh dikatakan sebagai perkembangan yang berlaku pada kelompok BISP setelah kelompok itu terpisah dari BMP.

Retensi imbuhan BISP

Selanjutnya, beberapa jenis imbuhan yang mengalami retensi bersama antara BISP dan BMP, antaranya:

a. Awalan {tə(R)}

Bentuk purba awalan {ta(R)} tetap *{ta(R)}. Dalam kajian Adelaar, beliau menulis awalan ini sebagai *tAr (Adelaar 1994). Dalam bentuk moyangnya, awalan ini menyatakan makna ketidaksengajaan, potensi keupayaan dan ketersediaan. Dalam BISP, makna yang dibawa oleh awalan ini sama dengan apa yang ada dalam *tə(R). Contohnya, apabila {tə(R)} + Kata Kerja Transitif dan {tə(R)} + Kata Kerja Intransitif, makna yang dibawa ialah menyatakan perbuatan tidak sengaja, keupayaan dan keadaan yang tersedia (ketersediaan). Berdasarkan keterangan ini, kita boleh mengatakan bahawa bentuk purba MP *{tə(R)} (atau *tAr) menurunkan secara langsung bentuk {tə(R)} atau mengalami retensi bersama.

b. Awalan {bə(R)}

Bentuk purba awalan {bə(R)} ialah *bər (atau *bAr). Dalam bentuk purba, awalan *bər selalunya diimbuhkan dengan kata kerja intransitif dan kelas kata nomina. Apabila awalan ini diimbuh dengan kata nomina, makna yang dibawanya ialah menyatakan 'memiliki', 'berisi', 'memakai', 'menghasilkan' dan 'memperoleh'. Apabila bergabung dengan kata kerja intransitif pula, aspek makna yang dibawa oleh imbuhan tersebut ialah menyatakan 'melakukan perbuatan' atau penanda kata kerja intransitif. Awalan {bə(R)} dalam BMP boleh bergabung dengan kata kerja, kata nomina, kata adjektif dan kata tugas.

Aspek makna yang dibawa oleh awalan {bə(R)} jika awalan ini digabungkan dengan kelas kata nomina, lazimnya beriringan dengan makna yang dibawa oleh imbuhan purba * bər. Begitu juga apabila awalan {bə(R)} dalam bahasa BMP diimbuhkan dengan kelas kata kerja intransitif, makna yang muncul ialah 'melakukan perbuatan', refleksif, 'bersalingan' dan 'keadaan yang sudah sedia'. Awalan {bə(R)} dalam kelompok BISP juga membawa makna yang sama seperti mana imbuhan (bə(R)) dalam BMP.

c. Awalan {mə(N)}

Bahasa Iban Sarawak Purba (BISP) mempunyai awalan {mə(N)} yang memiliki fungsi dan makna yang sama seperti yang dimiliki oleh imbuhan (mə(N)) yang wujud dalam bahasa Melayik, sila rujuk Adelaar (1994: 232-241). Dalam hal ini, penulis berpendapat bahawa kelompok BISP mendapat pengaruh dari bahasa Melayu. Ini kerana dalam kelompok BISP imbuhan {mə(N)} tidak wujud. [Adelaar (1994) juga menegaskan hal yang sama]. Kelompok BISP hanya memiliki imbuhan nasal {N} yang memiliki fungsi dan makna yang sama dengan imbuhan {mə(N)} dalam bahasa Melayu. Berdasarkan kenyataan di atas, kita boleh mengatakan bahawa kelompok BISP meminjam imbuhan {mə(N)} dari bahasa Melayu melalui bahasa Iban. Justeru, imbuhan {mə(N)} yang wujud dalam kelompok ini, sebenarnya membawa ciri retensi dengan bahasa Melayu.

Kesimpulan

Kajian mengenai sistem imbuhan yang melibatkan tiga varian Iban Sarawak, iaitu Sri Aman, Betong, dan Sarikei, ini jelas memperlihatkan bahawa awalan kata kerja {N}, {di-}, {bə(R)-}, {tə(R)-} dan {əN-}; awalan kata nama {pəN-}; awalan kata adjektif {pəN-}; akhiran {-ka} dan apitan kata kerja {N-ka} dan {tə-ka} mempunyai tahap kesepadanan yang tinggi antara varian. Sebaliknya, awalan kata nama {sə-}; awalan kata adjektif {ŋəN-}; dan apitan kata kerja {di-ka}, {bə-ka} dan {ŋəN-ka} wujud secara tidak sepadan antara varian Iban Sarawak.

Perbezaan yang wujud mungkin disebabkan hasil dapatan yang dimanfaatkan oleh pengkaji hanya bersumberkan satu hingga dua buah cerita rakyat sahaja yang masing-masing mewakili setiap bahagian. Pengkaji berkeyakinan bahawa masih ada lagi beberapa jenis imbuhan yang sepatutnya wujud dalam sesebuah varian tersebut, namun disebabkan kajian imbuhan ini berlandaskan sumber daripada rakaman cerita, telah menyebabkan sesetengah imbuhan berkenaan tidak digunakan. Tingkat perbezaan yang minimum jelas menggambarkan bahawa keterikatan antara ketujuh-tujuh varian tersebut tidak dapat dipertikaikan lagi. Setelah dianalisis, terbukti bahawa sistem imbuhan turut membantu menjelaskan jauh dekatnya hubungan kekerabatan antara varian Iban di Sarawak. Selain itu, kita juga dapat berargumentasi bahawa aspek morfologi yang wujud dalam bahasa boleh dijadikan bukti kukuh aspek kesepaduan dan perpaduan etnik yang hadir dalam satu ikatan rumpun bangsa yang besar.

Rujukan

- Adelaar KA (1992) *Proto-Malayic: The reconstruction of its phonology and parts of its morphology and lexicon*. The Australian National University, Canberra.
- Adelaar KA (1994) *Bahasa Melayik purba rekonstruksi fonologi dan sebagian dari leksikon dan morfologi*. Djambatan, Jakarta.
- Asmah Hj. Omar (1981) *The Iban language of Sarawak: A grammatical description*. Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur.
- Asmah Hj. Omar (1985) *Susur galur bahasa Melayu*. Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur.

- Asmah Hj. Omar (1993) Perkaitan bahasa Melayu dengan bahasa Iban dari segi sejarah. In: Nik Safiah Karim (ed) *Tinta Sejarah*, pp. 39-55. Jabatan Pengajian Melayu Universiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Bloomfield L (1992) *Bahasa*. Terj. Alias Mahpol, Kamaruzaman Mahayiddin, Noor Ein Mohd. Noor. Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur.
- Blust RA (1997) Nasal and nasalization in Borneo. *Oceanic Linguistics* 36 (1), 149-179.
- Dempwoff OV (1934) *Vangleichende Lautlehre des Austronesischen Wortschatzes*. Verlag von Dietrich Reimer, Berlin.
- Farid M. Onn (1980) *Aspects of Malay phonology and morphology: A generative approach*. Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Gleason HA (1961) *An introduction to descriptive linguistics*. Holt, Rinehart, New York.
- Nothofer B (1975) *The reconstruction of Proto-Malayo-Javanic*. Nijhoff, The Hague.
- O'Grady, W. Dobrovolsky M, Aronoff M (1989) *Contemporary linguistics: An introduction*. St. Martin's, New York.
- Rahim Aman (2006) *Perbandingan fonologi dan morfologi bahasa Iban, Kantuk dan Mualang*. Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur.
- Zaharani Ahmad (ed) (2008) *Aspek nahu praktis bahasa Melayu*. Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.